

З багатьма істориками розмовляв згодом Д. І. Яворницький, в багатьох архівах шукав загублені сліди запорозьких ватажків, проте, хто й коли затопив у Дніпрі чайки — довідатись не вдалося. І що більше думав про них молодий вчений, то більше переконувався, що затоплення цілого флоту стосується, мабуть, все-таки останньої сторінки історії запорозького козацтва. А коли так, то чи не розплутає йому цей клубочок трагічна доля останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Івановича Калнишевського?

Народжена в пошуках думка не давала спокою дослідникові, аж поки не визрів намір — їхати на Соловки, куди був засланий Петро Калнишевський "по высочайшему повелению" цариці Катерини II.

Д. І. Яворницький навесні 1887 року вирушає в дорогу, далеку й тяжку. Саме там, серед холодних вод Білого моря, в Соловецькому монастирі, повинні зберігатися архівні документи про запорозьких ватажків.

Колись у Білому морі існував знаменитий Соловецький монастир, який був не тільки релігійним центром старої Росії, але ще з часів царя Івана Грозного став місцем заслання та ув'язнення небажаних царському урядові й церкві багатьох відомих діячів Російської держави.

До Соловецького монастиря довелось їхати пароплавом сімнадцять годин. На острові Д. І. Яворницький зайшов перш за все до головного монастирського собору і там побачив біля самої стіни три надгробні плити. Побачив і очам своїм не повірив. Під третьою плитою лежали останки тієї людини, заради якої історик приїхав у той далекий і суворий край. Напис на плиті сповіщав, що "Здесь погребено тело в бозе почившаго кошевого бывшей некогда Запорожской грозной Сечи казаков атамана Петра Калнишевского, сосланного в сию обитель по высочайшему повелению в 1776 году на смирение".

Більшість місць, де раніше сиділи заслані на упокорення, були вже замуровані, і лише деякі можна було побачити з дозволу найвищого начальства — архімандрита Соловецького монастиря.

Оглянувши ті місця, Яворницький вирішив ознайомитися з монастирським архівом. З великими труднощами знайшов він там опис цих страхітливих місць. В одному з документів говорилося:

"Колись усі в'язні поділялися на три розряди. Перший — ті, які перебували на покайнанні; вони жили в тюрмі і повинні були щодня відвідувати церкву. В'язні другого розряду сиділи у в'язниці в окремих камерах і під замком. З дозволу архімандрита їм інколи можна було виходити: взимку — на прогулянку, влітку — на роботу. Нарешті, в'язні третього розряду могли виходити тільки тричі на рік, решту часу безвихідно сиділи під замком. У монастирі таких в'язнів називали великими грішниками... Дехто з цих грішників сидів у рогатці. Рогатками називався металевий обруч, що його надівали в'язневі на голову, від лоба до потилиці, потім замикався на замок за допомогою двох ланцюгів, що спускалися вниз од скронь до підборіддя. До цього обруча було прироблено перпендикулярно декілька довгих залізних шипів (колючок). Таким чином ці рогатки не дозволяли людині лягати на бік, горілиць або на живіт, і вона повинна була спати тільки сидячи. В'язні з третього розряду здебільшого або вмирали, або, за виразом селян, робилися блаженними, тобто божеволіли, і тоді жили довго. Крім того, в Соловецькому монастирі показували дві тюрми (які вже вийшли з ужитку) — Жаравину і Корчагіну. Корчагіна тюрма називалась так тому, що в ній не можна було сидіти інакше, як тільки скорчившись. А Жаравина, певно, від того, що там було дуже жарко. Всі тюрми були в той час у монастирському мурі. Камери були дуже малі, а вікна такої величини, що можна тільки руку просунути".

Але на цьому "святому" острові були ще й гірші, ще жахливіші підземні тюрми. Вони містилися під самими баштами, яких там було вісім. Всі ці башти побудовано в низьких місцях, тому в ями просочувалася

грунтова вода, що набагато погіршувало й без того тяжкі умови ув'язнених.

Особливою жорстокістю й нелюдськими умовами славилась вежа Коржна. Хоч вона стояла на високому горбі, в її підземеллі від стороннього ока була схована найстрахотливіша тюрма, викладена диким каменем. Сюди кидали найтяжчих злочинців. В ці тюрми ніколи не пробивалося світло, в камерах була нестерпна холоднеча.

"В'язням, приреченим сидіти в таких ямах, спершу заковували залізом обидві ноги з лівою рукою, вільною залишали тільки праву руку, а потім по драбині спускали людину в яму. Після цього з ями витягали драбину, пристукували залізною лядою або кришкою, через яку потім подавали злочинцеві хліб і воду. В ямі в'язень дерев'янів од холоду, він не знав ні тепла, ні світла, тіло його, особливо закуті ноги, вкривалося страшними болячками, а в суглоби ніг і рук проникав нестерпний ревматизм; одяг в'язня перетворювався на лахміття, нігті виростали і ставали схожими на пазурі, власні випорожнення отруювали міазмами всю яму, і, на додаток до всього цього, на нещасного в'язня нападали цілими зграями голодні пацюки. Тоді порушувалося питання про те, чи можна спустити в яму палицю, щоб в'язень відганяв од себе злих пацюків. Але це питання вважалося за таке важливе, що з приводу цього зверталися по дозвіл до самої столиці, і, поки звідти приходив дозвіл, пацюки завдавали безсилим мученикам тяжких страждань; вони об'їдали їм носи, вуха, пальці ніг, закутих у кайдани. Щоправда, такі в'язні недовго мучилися в ямах: вони або божеволіли, або зовсім прощалися з життям"їі.

Такі ж камери були і в Прядильній вежі. Досить сказати, що одна тільки стіна цієї вежі була завтовшки дев'ять аршин. У цій стіні була зроблена камера, в якій панувала темрява й сморід. Ось як про неї писав Дмитро Іванович:

"Вона зроблена на зразок арки і має вигляд великої печі для варива, її довжина становить чотири з половиною аршини, висота має понад два

аршини; в ній не було ні грубки, ні вікон, ні меблів сидіти й відпочивати; зовнішній світ проходив сюди через невеличку, зроблену в стіні щілину, розміром заввишки 5 вершків і завширшки 2 вершки, через яку просовували в'язневі харч і воду. Камера зачинялася двома дебелими дверима: зсередини — залізними, а зовні — дерев'яними... обоє дверей замикались величезними пудовими замками"iii.

Від старожилів-монахів учений з гіркотою в душі дізнався, що саме у цій кам'яній могилі ув'язнений Петро Калнишевський просидів чверть віку.

Вартові, монахи і сам архімандрит пильно стежили за тим, щоб П. І. Калнишевський під час прогулянок або відвідування собору не бачився і не розмовляв з сторонніми людьми. Лише кілька слів почули від нього богомольці, про які дізнався допитливий історик і заніс їх до своєї книги. Ось вони:

"Прийшли ми до трапезної,— розповідав самовидець-богомалець, селянин Лукін,— перед обідом, чекали монахів з порціями. Коли це проходить чоловік незнайомий у супроводі трьох солдатів з рушницями і питає нас: "Хто царем тепер? Як царі живуть тепер і як ведеться на Русі тепер?" Ми відповідали, що царем Олександр Павлович; живуть, як і раніше. Він би й ще розпитував нас, та солдати не дозволили. "Від цього чоловіка,— казали вони,— відійдіть геть, з цим чоловіком не слід вам розмовляти". І монахи теж заборонили. "Архімандрит побачить,— казали вони,— так недобре вам за це буде". Коли появився архімандрит, він підійшов до нього для благословення. "Древен ты еси, землю пахнеші", — сказав архімандрит тому чоловікові. І справді, він був дуже кволий і старий. Тут він і життя своє скінчив. Пізніше монахи казали, що це якийсь кошовий отаман"iv.

Яворницькому впало у вічі те, що монастир заманливо звернений до моря Святими воротами, крізь які входили архімандрити, царські достойники і єдиний раз за життя — в'язні. Над воротами звелась цибулиною Благовіщенська Надвратна церква. Правий ріг муру завершує

монументальна Коржна башта, побудована спеціально для тюрми, лівий — башта Прядильна. В ній колись містилася канатна фабрика. Відома башта ще й тим, що на її першому ярусі розташований сухий каземат, в якому пробув останні дев'ять років неволі Калнишевський. Позаду — башта Нікольська, Квасоварна, Пивоварна, Архангельська й, нарешті, — Головленкова. Це найстрашніша тюрма, в якій мав силу прожити старий дідуган шістнадцять років. Архімандрит Ієронім, що змінив жорстокого Досифея, не змилювався над старцем, перевівши його в "комфортабельний" — кам'яний мішок Прядильної башти. Хто потрапляв у ці каземати, того можна було викреслити з життя. Про них нічого не знали ні родичі, ні друзі, ніхто не бачив їхніх сліз, не чув стогону і прокляття. Минали роки, десятиліття, але, окрім вартового, в'язні більше нікого не бачили до самої смерті.

Від живих свідків, літніх монахів, Яворницький довідався, в яких тяжких умовах перебував Калнишевський у камері Прядильної башти:

"...Коли кошового перевезли з Прядильної камери в інше приміщення, то від нього залишилося в камері більше як на два аршини нечистот; що, просидівши в тюрмі такий довгий час, він здичавів, став похмурий і втратив зір; що в нього, як у звіра, вирости великі пазури, довга борода і весь одяг на ньому, каптан з гудзиками, розпався на лахміття і звалювався з плечей"v.

Все це багато чого відкрило Яворницькому, але на цьому він не зупинився. Його тягло до монастирських архівів. Документи, які він знайшов, уже не задовольняли його. І от він знову гортає поживклі від часу аркуші.

Умови праці дослідника були дуже несприятливі: він терпів холод, недоїдання й недосипання; навіть у літній час доводилося одягати пальто. Серед запилених сувоїв грубого паперу Дмитро Іванович, напружуючи зір, вишукував кожне слово, яке стосувалося імені кошового.

Коли Яворницький був там, то узнав, що в такі архіви, які дуже суворо оберігаються від стороннього ока. Отут стала в пригоді "біблія".

— Збираючись у дорогу,— розповідав Дмитро Іванович,— я знав, що на Соловках зустрінуся з монахами, від яких буде залежати успіх моєї розвідки. Тому наперед дещо з собою захопив. Я повіз чародійну вологу. Але не в звичайній пляшці, а в "святій біблії", бо везти туди спиртові напої суворо заборонено.

Таку "біблію" за його замовленням зробили в Петербурзі. Там він і наповнив її чистим, найміцнішим спиртом. Зовні ця "свята" книга була схожа на справжню біблію, але всередині була порожня і вміщувала три літри спирту. Щоб не викликати підозри, "біблія" мала кольорову стрічку для перекладання сторінок, а насправді нею прикривався чопик яким було загвинчено отвір до спирту.

І що ж, історик не помилився. "Біблія" йому дуже допомогла, бо, як виявилось, цю "вологу й монасі приємлють". Ось копається Яворницький в архівному мотлосі. Біля нього-весь час на сторожі — монах. Його прислав сюди архієрей, щоб наглядав за допитливим істориком. Дмитро Іванович каже йому:

— Ану, отче, досить вам топтатися за моєю спиною, йдіть лишень сюди.

Сухорлявий і сутулий монах з рудою борідкою і клобуком на голові несміливо підходить до нього, насторожується.

— Ви мене тут хлібним квасом пригощаєте,— почав Яворницький,— а я з України привіз свячену водицю. Підійдіть ближче, не бійтесь.

Бере Яворницький свою "біблію", відкриває чопика й націджує повну чарку спирту.

— Пийте, батя, це медя...

Монах усміхається, підходить, хреститься, бере чарку — ковть, і немає. Потім крякне, понюхає житника і враз наче перероджується: стає веселий, балакучий, доступний.

Монахи швидко взнали про цю "медю" та й зачастили до Яворницького, здружилися з ним. Вип'ють святі отці, а потім з них хоч мотузку крути. Все, що б не попросив Дмитро Іванович,— до його послуг. Вони дозволили йому користуватися архівами, до яких раніше не було доступу. Навіть самі допомагали йому розв'язувати й зав'язувати папки сторічної давності.

Історик випадково знайшов архівні документи про те, що 19 травня 1724 року, за вироком "правительствующего сената" і синоду, лубенському козацькому писареві Захару Патоці одрізали язика й заслали навічно в Соловецький монастир. У царській грамоті було наказано: "Замурувати його в Коржній тюрмі навічно, тримати під суворим доглядом, чорнил і паперу давати не дозволено". Цю жорстоку кару Захар Патока поніс за те, що знав багата таємниць державниххві.

Про що ж розповідають знайдені архівні матеріали?

Як свідчать історичні джерела, кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський належав до заможної козацької верхівки. Очолюючи Запорозьку Січ і будучи одним з найбагатших землевласників на Запорозжжі, він підтримував, природно, заможне козацтво. За згодою царського уряду, Калнишевський проводив політику ліквідації виборності старшини і обмеження прав рядового козацтва. Саме тоді козацька влада на Запорозжжі втратила своє колишнє значення і зосередилася в руках так званої старшинської сходки. Калнишевський брав участь у російсько-турецькій війні 1768 — 1774 рр. і виявив себе здібним воєначальником. Та, незважаючи на все це, в 1775 році, після

зруйнування з наказу Катерини II Запорозької Січі, Калнишевського було заарештовано і вислано у Соловецький монастир.

До рук Дмитра Івановича попала копія указу імператриці Катерини II за № 1419 від 10/VI 1776 р., в якому говорилося про заслання кошового отамана Запорозької Січі Петра Івановича Калнишевського в Соловецький монастир.

З документів, знайдених в архівах монастиря, Яворницький довідався, що в'язня вважали за секретного й дуже важливого, тому монастирській варті наказано суворо й пильно доглядати його. Отамана пильнували не тільки озброєні вартові,— з нього весь час не спускали очей монахи. Ці святобожні інквізитори в рясах сліпо, але віддано, неухильно, з тупою жорстокістю виконували "высочайшие" укази. Ніде в документах не було зазначено, за що саме Калнишевського позбавлено волі.

Далі Яворницький знайшов касові книги монастиря, з яких видно, що П. Калнишевському було визначено утримання по карбованцю на день. Але дивна річ! Кожного разу в одержанні цих грошей розписувалися караульні солдати, що були приставлені охороняти отамана. Немає сумніву, що ці гроші не доходили до Петра Калнишевського.

Через 25 років, коли імператор Олександр I зійшов на престол, П. І. Калнишевський, за маніфестом царя, одержав "волю". Та кому потрібна та воля, коли отаман ледве перебував неги. Він відмовився від дарованої йому "волі" і лишився на острові до самої смерті, яка сталася через два роки (1803). Прожив Калнишевський 112 років.

Вартий уваги і такий цікавий факт. Коли імператор Олександр I відвідав Соловки й побачив яму, в якій сидів кошовий Петро Калнишевський, він "пришел в ужас". Щоб чимось задобрити невинного мученика, імператор спитав Калнишевського, яку б він хотів винагороду за перенесені муки й страждання? Калнишевський зневажливо зміряв

поглядом царя: "Нічого мені, государю, не треба, окрім одного: накажи збудувати острог для таких же мучеників, як і я, щоб вони не страждали в земляних ямах"^{vii}. Цар наказав ями ліквідувати, але збудував такий острог, в якому в'язні почували себе анітрохи не краще, ніж у ямах.

Закінчивши справи, що були пов'язані з розшуками слідів кошового отамана П. І. Калнишевського, історик почав розглядати визначні місця монастиря і його околиць. Вів побував у музеї, в старовинних церквах, нічого не пройшло повз його допитливе око.

Після триденного перебування на Соловках Дмитро Іванович пароплавом повернувся до Архангельська, а звідти — на Україну.

Дорогою до Катеринослава Дмитро Іванович заїхав у Качанівку, на Чернігівщині. Там він оглянув багатющу колекцію запорозької старовини, що зберігалася у власному музеї колекціонера В. В. Тарновського.

У будинку В. Тарновського зберігався альбом, в якому свого часу зробили записи М. В. Гоголь, Т. Г. Шевченко та інші видатні люди. Тарновський запропонував гостеві занести до альбому свою яку-небудь думку. Дмитро Іванович на дванадцятій сторінці альбому написав:

"1887 року, 14 червня, відвідав чарівну Качанівку Дмитро Іванович Яворницький, коли повертався з Соловецького острова після розшуків там могили останнього кошового" отамана Петра Івановича Калнишевського".

і Э в а р н и ц к и й Д. И. По следам запорожцев. — СПб, 1898. — С. 173.

ii Там же — С. 175-176.

iii Там же — С. 177.

iv Там же — С. 178.

v Там же — С. 179

vi Фруменков Г.Г. Узники Соловецкого монастыря — Архангельск, 1968 — С. 62 — 67.

vii Эварницкий Д. И. По следам запорожцев — С. 184.